

Анатолій Криловець

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
ПЕРШИХ ДЕСЯТИРІЧ
XX СТОЛІТТЯ:
ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ**

Рекомендовано до друку
Вченою радою
Національного університету
«Острозька академія»

ББК 83.3(4Укр)
К 82

Рецензенти:

Віктор Удалов — доктор філологічних наук, професор (Волинський державний університет імені Лесі Українки);

Євген Прісовський — доктор філологічних наук, професор (Одеський національний університет імені Іллі Мечникова);

Олександр Галич — доктор філологічних наук, професор (Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету
«Острозька академія»
(протокол № 10 від 26 червня 2003 року).

Криловець А.О.

К 82 Українська література перших десятиріч XX століття:
філософські проблеми: Тернопіль: Навчальна книга — Богдан,
2004. — 256 с.

ISBN 966-692-486-2

У книзі досліджується філософська проблематика в українській літературі кінця XIX — перших десятиріч XX століття. Особлива увага звертається на українську драматургію цього періоду. В полі зору автора твори Лесі Українки, Якова Мамонтова, Володимира Винниченка.

Для викладачів вузів, учителів-словесників, аспірантів та студентів.

ББК 83.3(4Укр)

© Криловець А., 2004
© Навчальна книга —
Богдан, макет, художнє
оформлення, 2004

ISBN 966-692-486-2

РОЗДІЛ 1

ШЛЯХИ ОНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1. Література і філософія

З давніх-давен філософська думка тяжіє до вирішення складних онтологічних, гносеологічних питань у тісній сув'язі з проблемою людської екзистенції. Відповіді на ці ж питання — питання сенсу буття, місця людини у світі; проблеми шляхів і можливостей пізнання, творчого освоєння і практичного перетворення дійсності, питання суб'єктно-об'єктних відношень — шукає література як одна з найважливіших форм художньої свідомості. Проблема людини, зазначає А.Зись, є точкою стикування філософської та художньої думки [1, 12]. Власне, вищезгадана проблема зумовлює інтеграцію художнього та філософського мислення. В свою чергу художньо-філософська модель світорозуміння, будучи історично змінною, детермінується особливостями соціального й національного життя народу, цілим рядом чинників етнопсихічного, культурно-естетичного та морально-етичного характеру.

ХІХ століття не було надто сприятливим для розвитку української світоглядно-філософської та суспільно-політичної думки. В.Табачковський справедливо називає цей період «чи не найтяжчим за всю колоніальну добу нашої історії» [2, 287]. Щоб не бути голослівними, звернімося до хронології: 1847 рік — розгром Кирило-Мефодіївського братства і посилення утисків щодо української мови та культури; 1862 рік — закриття недільних українських шкіл, організованих передовою інтелігенцією України; 1863 рік — Валуєвський циркуляр; 1876 рік — Емський указ. Українські філософи та інтелектуали, затероризовані жорсто-

кими урядовими переслідуваннями та репресіями щодо рідного слова, змушені були «рядити» свої думки в російськомовний одяг, що, звісно, не сприяло ні розвиткові науки, ні зростанню національної самосвідомості. Так, ще й до сьогодні творча спадщина визначного українського мислителя Памфіла Юркевича, який за світоглядом був тісно поєднаний із українською філософською традицією, розглядається в контексті російської філософії, позаяк свої праці вчений писав російською мовою.

Кінець XIX — початок XX століття став справді етапним періодом у розвитку української світоглядно-філософської творчості. Активізація суспільного життя в Україні тих років визначає пошуки нових творчих обривів, широку амплітуду художнього експериментування. Переборення провінційної обмеженості й замкнутості української національної культури, входження її у світ європейських, загальнолюдських інтересів відбувалося в тісній сув'язі з істотними зрушеннями і в галузі суспільно-політичної і філософської думки.

Кінець XIX — початок XX століття знаменувався поширенням у суспільній свідомості атеїстичних і соціалістичних тенденцій, які були радше знаком пошуку шляхів радикального виходу з національної і соціальної неволі, аніж виявом ідеологічної нетерпимості і світоглядного монізму. Тоді, на зламі століть, ці ідеї етично приваблювали інтелектуальну еліту своєю екзистенційно-гуманістичною спрямованістю, активним життєвим цілепокладанням, яке, висуваючи людину в центр буття, передовсім знаменувало собою утвердження в суспільно-політичній і філософській думці антропоцентричних позицій. Це вже згодом на ґрунті російської тоталітарно-месіанської ментальності із соціалістичного ідеалу цілковито вихолощується його гуманістичний зміст, що призводить не лише до виникнення «єдино правильного марксистсько-ленінського вчення» як партійно-державної репресивної ідеології, але й до постановня обслугованої цим «філософським вченням» чи не найкривавішої в історії людства імперії — Радянського Союзу.

З честю витримали випробування соціалізмом І. Франко та Леся Українка. Будучи вихованими на кращих здобутках європейської культури, вони перейшли цю спокусу віку, не розгубивши гуманістичного пафосу та послідовного демократизму своєї творчості. І. Франка, за висловом О. Забужко, особливо дратував марксівський профетичний детермінізм, такий привабливий для російської зневіреної інтелігенції

[3, 63]. Свідомий свого «будительського обов'язку» перед Україною — згадаймо хрестоматійне: «Я ж гавкаю раз в раз, щоби вона не спала», — письменник ніяк не міг зрозуміти того породженого матеріалістичним світобаченням фаталізму, «який твердив, що певні (соціальні, разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою «іманентною» силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля сього кивнути пальцем, чи ні» [4, 285]. А в романі «Перехресні стежки», написаному в 1899-1990 рр., власне на «перехресті» двох століть, І.Франко, як доводить Б.Кир'ячук, на рівні художньої системи передбачив «прихід комуністичного тоталітаризму в Україну зі сходу, з Москви» [5, 21].

Нелегкий шлях духовного змужніння проходить і Леся Українка. Якщо в статті «Не так ті вороги, як добрії люди» (1897) вона, полемізуючи з І.Франком, сумнівається в самій можливості швидкого здобуття політичної волі і відсуває майбутнє національне визволення на далеку перспективу, то вже в драматичних поемах, створених на початку нового століття, виводить образи пасіонарних пророків, свідомих свого обов'язку перед батьківщиною. Так, дослідник із діаспори Юрій Бойко трактує драматичну поему «Кассандра» як профетичну пересторогу: «Треба було мати безмежну глибину передчуття Л.Українки, щоб інтуїтивно *бачити* (виділено вченим. — *А.К.*) прийдешнє 1917-19 р.р., коли большевики принесуть на Україну свій данайський дар у формі УССР і тим обернуть прекраснодушний світ Трої-України в згарище й закривавлену руїну» [6, 368].

Злам віків у Європі проходив під знаком національно-визвольних змагань та соціальних потрясінь, що, звісно, не могло не накласти свого відбитку на характер української філософської та суспільно-політичної думки, не позначитися на художньо-філософських пошуках красного письменства. Дух нового часу, оту «благодатную хвилю», дуже тонко вловив І.Франко, закликавши інтелектуальну еліту по обидва боки кордону до активного націотворення: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю* (курсив наш. — *А.К.*), суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй» [7, 404].

В Україну проникають найбільш впливові західні політичні ідеології, представлені лібералізмом, консерватизмом, націоналізмом, соціалізмом тощо. Картина світоглядно-філософських орієнтацій також відзначається плюралістичністю. Передусім потрібно назвати київську екзистенційну школу філософії, до якої належали М.Бердяєв, Л.Шестов, В.Зеньковський та ін. Незважаючи на російськомовність, ці філософи досить чітко виявляли свій зв'язок із україноментальним культурним середовищем. Це проявилось навіть на родинному рівні. Так, Сергій Бердяєв, старший брат відомого філософа, був українським поетом. Позитивістська тенденція була представлена іменами В.Лесевича, О.Козлова, М.Грота. «Синехологічно-спіритуалістичний» напрямок у філософії репрезентував професор О.Гіляров, неокантіанський — професор Г.Челпанов. Представниками релігійної філософії були П.Ліницький, П.Кудрявцев, Д.Богдашевський. Однак такий поділ на окремі філософські течії певною мірою умовний. Так, скажімо, тенденції до психологізації філософії виявляли екзистенціаліст В.Зеньковський та позитивіст М.Грот.

Звичайно, не всі ідеологічні концепції та філософські течії мали однаковий вплив на розвиток художньої думки. Романтично-екзистенційною за своїм характером є творчість Лесі Українки та Михайла Коцюбинського. Мотив відчуження людини від субстанційних основ буття, порушення гармонії між людською особистістю і соціумом, людською особистістю і світом природи виразно звучать у таких їхніх творах, як «Адвокат Мартіан», «У пущі», «Лісова пісня», «Intermezzo», «Тіні забутих предків» та ін. Складні екзистенційні проблеми порушує в своїх творах Володимир Винниченко («Чесність з собою», «Memento», «Базар», «Чорна Пантера і Білий Медвідь» тощо). Екзистенційними мотивами проникнута драматургія Спиридона Черкасенка, Людмили Старицької-Черняхівської, драматичні етюди Олександра Олеся, прозова та драматургічна творчість Любові Яновської.

Зв'язок із філософською концепцією спіритуалізму засвідчує цикл поезій Лесі Українки «Сім струн» (1890), який, за словами Г.Аврахова, завершував ранній період творчості поетеси і водночас був вагомою заявкою на серйозну творчість [8, 36]. Однак говорити про безпосередній вплив даної філософської доктрини — зокрема, теорії синехологічного (зв'язуючого. — *А.К.*) спіритуалізму О.Гілярова, за якою Всесвіт ви-

ступає як живий організм, а дух розглядається у вигляді системи, що «містить у собі з самого початку і множинність і зв'язуючу її єдність» [1, 289], — навряд чи доцільно. Відомо ж бо, що Леся Українка скептично ставилася до спиритичних захоплень О.Кобилянської, про що й писала своїй подрузі в листі від 26 лютого 1902 року. Говорячи про втрату віри в добрих і злих «духів», поетеса все ж зазначає, що вірить лише в того духа, який «грає просто на серцях людських» і творить «найкращі діла людської штуки через своїх обранців» [9, 11, 324]. Цей Дух, який гармонізує множинність ірраціональних світів, зв'язуючи їх у єдність, виразно виявляє себе в поезіях циклу «Сім струн» [10, 54-66]. Отож, враховуючи деяку упередженість письменниці щодо філософії спиритуалізму, можна стверджувати, що вихід творчого генія Лесі Українки в інші виміри в циклі «Сім струн» відбувся неусвідомлено, внаслідок поетичного, а не спиритичного одкровення.

Вплив натуралістично-позитивістських тенденцій позначився на філософських позиціях М. Драгоманова та І. Франка, що суттєво відрізняло обох мислителів від загального спрямування екзистенційної української ментальності. У соціально-політичній сфері першого приваблювали ідеали лібералізму й соціалізму, другого — в основному соціалізму. Критично оцінюючи тогочасну ситуацію в Росії, Драгоманов не бачив реального підґрунтя для державного усамостійнення українського народу. Він був переконаним, що «поки в Росії не буде політичної волі, доти український рух не буде мати там серйозного ґрунту. Політична ж воля в Росії не може бути досягнена інакше, як спільною акцією всіх її освічених народів» [11, 440]. Драгоманов розглядав національність як форму, яку потрібно виповнити інтернаціональним змістом.

Такі погляди різко критикував Франко, якому особливо гостро боліло бездержавне упосліджене існування рідного народу: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство, людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та поневолення відійдуть у сферу історич-

них споминів» [4, 284]. Соціалістичні переконання Франка, як і Драгоманова, базувалися головно на загальноетичному підґрунті та гуманістичних цінностях. «Етичний» підхід до соціалізму не лише виявляв характеристичні риси українського світоглядного менталітету обох мислителів, але й засвідчував близьку спорідненість із європейською соціалістичною думкою.

Національне питання, проблеми культурного відродження українського народу перебували в центрі уваги і М.Грушевського. У своїх публіцистичних статтях та виступах учений закликав інтелігенцію надавати більшої ваги національному питанню. «Нема сумніву, що українці — учасники визвольного руху, — писав М.Грушевський, — принесли б йому значно більшу послугу, якби поєднували служіння загальнополітичним завданням з енергійною національною діяльністю і у своїх політичних прагненнях зберігали єднання з народом на національному ґрунті» [12, 10].

Нові європейські віяння в галузі суспільно-політичної та філософської думки проникали в Україну переважно з Галичини та через діячів із еміграції. Умови для культурно-національного розвитку в Західній Україні, яка входила до складу Австро-Угорської конституційної держави, звісно, не йшли ні в яке порівняння з умовами в самодержавній царській Росії. За словами М.Грушевського, Галичина на зламі століть «щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювалися і вдосконалювалися засоби національного, культурного, і суспільно-політичного відродження українського народу» [12, 116]. Навіть та незначна кількість літературної періодики та наукових видань, що перетинала австро-російський кордон, відіграла велику роль у розвитку національної і громадянської свідомості українського суспільства.

Отже, в кінці XIX — на початку XX століття посилюються інтегративні процеси в сфері художньої творчості, виробляється новий тип української національної культури, яка, переборюючи свою провінційну замкнутість, дедалі певніше входить у європейський контекст. Цьому сприяють пропаганда і видання української літератури за кордоном, двосторонні переклади, а також літературно-критичні та культурологічні праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Лесі Українки, М. Вороного та ін., у яких теоретично обґрунтовуються зрілі вимоги до красного письменства, необхідність пошуку нових творчих обріїв. Поглибле-

ний психологічний аналіз, звернення до тем із життя інтелігенції, робітників, а не лише селянства, широкі художні узагальнення надають кращим творам філософічності, посилюють у них інтелектуальне начало.

Розмаїття політичних течій та світоглядних орієнтацій детермінувало багатоваріантність постановки художньо-філософських проблем. На зламі століть, зазначає Н.Калениченко, «багато митців різних спрямувань виступали з спільними закликами до оновлення літератури» [13, 58]. Пошуки нового в галузі художньої творчості йшли головним чином двома напрямками: а) посиленням естетизації та інтелектуалізації, зверненням до «вічних» тем, поглибленням філософічності і психологізму (молодомузівці, ранні О.Кобилянська, О.Маковей, а також С.Черкасенко, М.Вороний тощо) і б) звільненням від нарочито підкресленої заангажованості від марних і вже архаїчних спроб «тенденцію за волосся притягати [9, 10, 130], більш органічним поєднанням суспільно-політичної ідейності з естетичними вимогами (І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін.). Щоправда, ці два напрями ніколи не існували відособлено один від одного, раз у раз перетинаючись чи навіть збігаючись.

У строкатості й неоднозначності художньо-естетичної думки перших десятиріч ХХ століття українське літературознавство радянського періоду переважно вбачало «боротьбу проти просвітництва, що вже вироджувалося, проти декаденства і «чистого мистецтва»» [14, 70]. Ґрунтовні праці, присвячені основним особливостям літературного процесу цього періоду, написали Н.Ассонова, О.Бабишкін, І.Іваньо, Н.Калениченко [15] та ін. У своїх роботах дослідники торкаються і питань розвитку художньо-філософської свідомості в літературі. Так, Н.Калениченко в монографії «Українська література кінця ХІХ — початку ХХ ст. Напрями, течії» висловлює ряд цінних думок щодо новаторських пошуків у сфері художньої творчості, які проявилися передовсім у посиленні філософічності і психологізму, в тяжінні до параболічності (звернення до умовних форм, міфу, народної казки). Проте цілісно-узагальнених праць, де б досліджувалися філософські тенденції в українській літературі даного періоду, майже немає. Перші кроки на цьому шляху зроблено в дисертаціях Г.Хоменко, Я.Поліщука [16]. Окрім того, нині доцільніше говорити не про боротьбу, а про естетичні змагання, взаємодію і взаємозбагачення різних напрямів і течій у галузі художньо-естетичної думки.